

92223929-8	11/2024	מקור ראשון - שבת	עמוד 18	1/2	25x32.51
מאגנט - הוצאת ספרי - 25910					

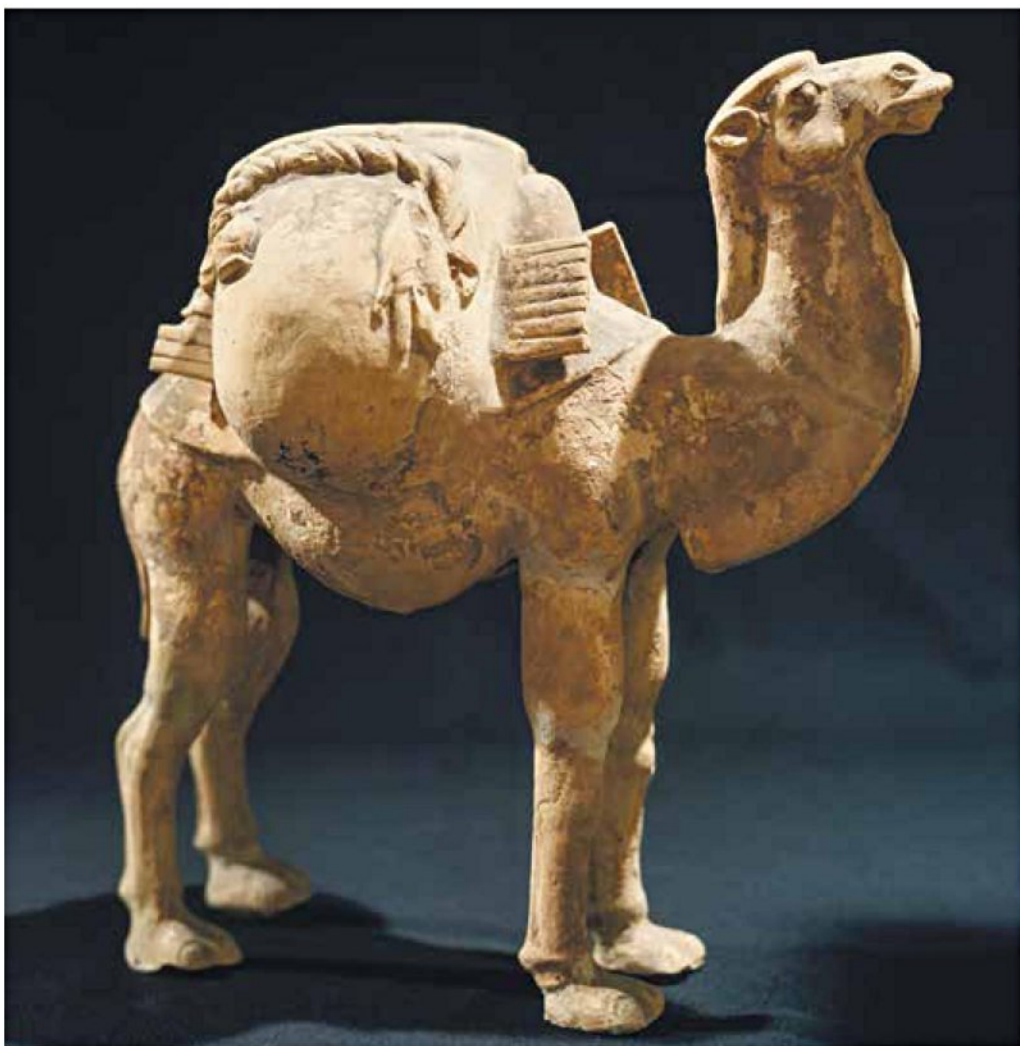
עורך שמואל פאוסט

ספריים

מתי ואין נוצר התלמוד

רב הנסתר על הגלוי בשאלת היווצרותו של התלמוד, עריכתו ומסירתו. אסופת מאמרים של החוקר הוותיק פרופ' דוד רוזנטל מציעה סיפור בלשי-פילולוגי על מסורות, שיבושים והתפתחויות בספרות התלמודית

/ משה שוחט /

ה"פוחלין" - שק האוכף - הפך ל"פוחלין". פסל של גמל, סין, המאה השמינית. צילום: גטי אימג'ס

קול דקיק של בכי נשמע ממקור לא ידוע, אולי מקצה הכיתה ואולי מעבר לקיר. היה זה במהלך שיעור שמסרה נחמה ליבוביץ בפני תלמידות צעירות. "ולא יכל יוסף להתאפק... ויתן את קלו בככי", קראה נחמה בקולה המרוד. על רקע הדממה ששררה בכיתה, הבכי נשמע ברמה. נחמה ניגשה לדלת הברזל, פערה אותה לרווחה, וראתה לתדהמתה נער מתייפח. היה זה דוד, בנו של המנהל, שאהב להאזין לשיעורים גם כשהדבר נאסר עליו. נחמה רכנה אל הנער, ליטפה את ראשו ודמעות נצצו גם בעיניה: בכיו של הנער המתרגש מסיפור יוסף ואחיו היה אחת המחמאות הגדולות שקיבלה אי פעם לכישרון ההוראה שלה, ומאז נקשרה נפשה בנפשו של דוד, כפי שמתארת חיותה דויטש בביוגרפיה "נחמה" (ידיעות ספרים, 2008). ההתרגשות והתשווקה של הנער דוד רוזנטל המשיכו ללוות אותו כל חייו.

זכיתי ללמוד מפיו של פרופ' רוזנטל זמן לא רב, אבל בקורס שלו "עיונים בנוסח התלמוד" טעתי מתי לראשונה את טעמו של המחקר הפילולוגי של התלמוד, באופן יסודי ובהיר. פרופ' רוזנטל הדביק אותנו באהבתו לחקר התלמוד; קשה היה להחמיץ את הניצוץ שנדלק בעיניו מול כל חידוש ואמירה. השמועה בדבר אסופת מאמריו החדשה של פרופ' רוזנטל הסבה לי אפוא שמחה מרובה. רוזני טל פרסם במהלך השנים מספר נכבד של מאמרים יסודיים וחשובים, אך עד כה לא זכינו לראות ספר שלם מתורתו. עם הגיעו לגבורות החליט רוזנטל לאסוף את פרי עמלו במשך כיוכל שנים, ולקבץ את מאמריו למקום אחד. הספר המהודר מחולק לשני כרכים ולשבע מחלקות. בכרך הראשון: משנה, ירוי שלמי, בבלי. בכרך השני: ענייני ארץ-ישראל ובבל, לשון חכמים, גאונים וראשונים, עניינים שונים.

טלפון שבור

דרכו של רוזנטל אחוזה בדרכי אבותיו ורבו תיו, והוא צועד רבות בדרכם הפילולוגית של אביו הרא"ש רוזנטל ושל מורו הרב פרופ' שאול ליברמן. אך הוא גם סמוך ונשען על שולחנם של ראשונים

אסופת מאמרים
בחקר התלמוד
דוד רוזנטל
מאגנט, 2024
892 עמ'
(בשני כרכים)

ריכה - שבו נערך ונחתם התלמוד עוד לפני עלייתו על הכתב; ושלב המסירה - המסלול שבו הטקסט הערוך והחתום עשה את דרכו אלינו מאז הכתיבה הראשונה, ועימו מגוון התופעות המאפיינות את הורקת הטקסט מכלי לכלי. אין בידינו כמובן כתבייד של עורכי התלמוד על פי המסורת, רביי נא ורב אשי. כתב היד הקדום ביותר שנמצא בידינו הוא כתבייד פירנצה משנת ד'תתקל"ו (1176), כפי שמעיד ה"קולופון" - שמופיע לרוב בחתימת כתבייד היד, ומספק כמה פרטים טכניים ובהם זהות הסופר, מזמין הכתיבה, זמן ההעתקה ומקומה. אנו יכולים גם להסתמך גם על עדותו של הרמב"ם, שראה גווילי גמרא שהיו כתובים מזה 500 שנה, כלומר משנת 700 בקירוב.

אבל, כפי שמצביע רוזנטל, ישנה דרך מעניינת נוספת לאתר את כתב היד הקדום ביותר של התלמוד שנמצא בידינו. התלמוד במסכת עבודה זרה (ט ע"א) מחלק את העולם לשלושה עידינים: שני אלפים תוהו, שני אלפים תורה, ושני אלפים ימות המשיח, ובעונותינו שרבו יצאו מהן מה שיצאו. כלומר, מתוך אלפיים שנות ימות המשיח חלפו כבר כמה שנים. והנה, בכתבייד ניריורק משנת 1291 (ה' נ"א), נכתב: "צא וחשוב אחר חרבן הבית שבע מאות ושלשים ותשע שנה". אם נוסיף את 70 השנים שחלפו מראשית הספירה עד חרבן בית שני, נגיע לשנת 809 לספירה. כלומר, הסופר העתיק מכתבי

ואחרונים, ושל מחברי "כללי התלמוד" לדורותיהם. כמובן זה הוא מורה ומלמד אמיתי, כזה שאיננו מתיימר לחדש חידושים גדולים, רק מבקש ללמד יפה את דרכי הפילולוגיה התלמודית. אופי ייחודי זה הוא לטעמי ממעלותיו של הספר, המניח תשתית איתנה להיכרות טובה עם חקר התלמוד - הן מבחינת היקף הנושאים, הן מבחינת חווק הטיעונים וביסוסם במקורות, והן מבחינת רמת הערכנות.

כמורה טוב הוא איננו מהסס להסביר את השיבושים שחלו בדרך העתקתו של התלמוד מכלי לכלי, ואת תרומתם של כתבי היד לחקר התלמוד - באמצעות דוגמאות פשוטות מחיי היומיום. את דיונו בנר שא הוא פותח בתיאור משחק הילדים "טלפון שבור", שבו הראשון במעגל לוחש לחברו מילה קשה להיגוי, וזה מעביר לחברו, וחברו לחברו, עד שהמילה חוזרת אל המנקה שונה לחלוטין מכפי שיצאה מפיו. וכשהוא עוסק בדרכי ההבעה בבית המדרש של חז"ל, תמיד בצורת שאלה ותשובה, הוא מזכיר את שהוסבר לנו בילדותנו, שהתחביר "למה ש..." הוא פסול. אך הנה בתלמוד נאמר בשם ר' יוחנן, "ולואי שיתפלל אדם כל היום למה שאין התפילה מפורטת". למעשה, מסיביר רוזנטל, הדברים נאמרו בצורת שאלה ותשובה: "למה? שאין תפילה מפורטת". אלא שבהיעדר סימני פיסוק, הניסוח נראה לקוי.

בכל עיסוק פילולוגי בתלמוד אנו מבחינים בין שני שלבים בהיווצרות הטקסט שלפנינו: שלב העי

14.51x27.49	2/2	עמוד 19	שבת - מקור ראשון	11/2024	92223926-5
מאגנט - הוצאת ספרי - 25910					

גלו, יחד עם בני האדם ובעלי החיים. לאחר הסיפור הזה מובאת מימרה קצרה בשם רבי יוחנן, שלפיה כל בעלי החיים חזרו לארץ ישראל, מלבד "קולייס האיספנין", שאין שדרתו חזקה דיה כדי לשחות נגד הזרם. רש"י מסביר שהעורך הניח כאן את הסיפור משום שהוא מסיים ב"קולייס האיספנין". אך יש לשים לב: האמירה הזו איננה חלק מהסיפור הארוך, אלא מימרה מאוחרת שחברה אליו בשלב מסוים. מכאן שכבר הייתה סוגיה מוכנה ומחוברת, שכללה סיפור עם מימרה שנצמדה אליו. כעת, משהסיפור כולו כיחידה אחת מוזכר גם את ה"קולייס", בא העורך המאוחר יותר והצמיד למשנה את היחידה כולה. לדוגמה זו מוסיף רוזנטל דוגמאות יפות נור שפות.

משלוח מנות מעליב

במאמר שעוסק ב"תורת ארץ ישראל בתלמוד הבבלי" הן רוזנטל במסורות שמצאו את דרכן אל הבבלי בשינויים מסוימים, לעיתים בשיבושים. דוגמה יפה לכך היא הסיפור התלמודי הבא, שבא בעקבות הלכה: "תני רב יוסף: ומשלוח מנות איש לרעהו – שתי מתנות לשני בני אדם. ר' יהודה נשיאה שדר ליה [שלח לו] לר' אושעיא אטמא דעגלא תלתא וגו' רבא דחמרא [עצם של עגל משולש וקנקן של יין]. שלח ליה: קיימת בנו רבינו ומשלוח מנות איש לר' עהו". הסיפור נראה יבש וחסר פאנץ; וכי הוא שולח לו "קבלה" מהאגודה לקיום מצוות?

והנה בגרסת התלמוד הירושלמי הסיפור קצת יותר מעניין ואף משעשע: "ר' יודן נשיא שלח לרבי הושעיה רובה חדא עטם וחד לגין דחמר [עצם אחת וקנקן יין אחד]. שלח ואמר ליה: קיימת בנו ומתנות לאביונים. חזר ושלח ליה חד עגל וחד גרב דחמר. שלח ואמר ליה: קיימת בנו משלוח מנות איש לרעהו". כלומר, על המשלוח הראשון מגיב ר' אושעיא בעוקצנות: "כלום זהו משלוח מנות ראוי מצד נשיא? אין זו אלא מתנה לאביונים!" ואילו אחרי המשלוח השני, המכובד, הוא מגיב "כעת נהגת כהוגן, זוהי מתנה מכובדת שמקיימים בה משלוח מנות איש לרעהו". היה ניתן לחשוב שזוהי מסורת שקוצרה בבבלי, אלא שבדיקה בכתבי יד מעלה כי הסיפור במקורו היה שלם גם בבבלי, אך בעקבות הערה קטנה של רש"י שלא הובנה כהלכה, הסיפור קוצר ועודן שלא בצורה טובה.

במאמר זה נזכרים גם חילופי מושגים בין הבבלי לירושלמי, המשקפים מציאות ריאליית אחרת או משמעויות לשוניות שונות. למשל, בבבלי הדיינים תמיד יושבים ואילו בירושלמי הם עומדים; בבבלי תמיד מניחים תפילין, ואילו בירושלמי לובשים או נותנים תפילין; לציון מספר מועט אומרים בבבלי "שתי שנים ומחצה", ואילו בירושלמי "שלוש שנים ומחצה" ועוד. הבדלים אלו מסייעים לעיתים בזיהוי מדרשים ושיוכם לבבל או לארץ ישראל.

בסוף הספר מצורפים מפתחות מורחבים ומועיי לים: מפתח מקורות, מפתח המילים, מפתח החיי לופים, מפתח העניינים, וביטויים וכללים מחכמי ישראל. זהו מפתח חשוב לכל עיסוק פילולוגי של התלמוד, ועורכי ראויים לכל שבה. לסיכום, לפנינו אוצר בלום בנוגע לחקר התלמוד ולשימוש בכתבי יד. זהו ספר חובה לכל חוקר ותלמיד, אך עשוי לשמש צוהר ומבוא לחקר התלמוד עבור כל שוחר ידע ואוהב ספר. ●

יד שנכתב בשנת 809 לספירה. ואולם בכתבי יד תימני קיים נוסח שונה: "יצאו מהן חמש מאות ות"שעיים שנה", ובהגהה בגיליון הגיה מאן דהוא: "נ"א [נוסח אחר] חמש מאות שלשים ושמונה", כלומר שנת 788. אם כן, העדות המוקדמת ביותר לטקסט כתוב של התלמוד היא משנת 788 לספירה.

ניתאי או מתי

בדיקת עדי הנוסח, בכתבי יד שלמים ובקטעי גניזה, מעלה דוגמאות רבות לשיבושים, בהם כאלה שמקורם באותיות דומות או מחוברות. ביאליק במ"ב בוא לביאור המשנה שלו כבר תיאר כיצד "ליס" טים" הוא שיבוש של המילה היוונית "ליסטס", ואילו "פוחלץ" הוא שיבוש של "פוחלין של גמי לים" (משנה כלים כד, ט); האותיות י"ן התחברו ונדמו למעתיק כצ' סופית. רוזנטל מוסיף דוגמה יפה ממשנת אבות א, ו: "הושע בן פרחיה וניתאי הארבלי...". בכתבי יד קויפמן נכתב "מתיי", וכפי הנראה האות מ' נדמתה למעתיק כאותיות נ' וי'. לא רק כתבי יד ורפוסים קדומים של התלמוד עשויים לשפוך אור על נוסחו המקורי, אלא גם מקורות חיצוניים ובהם האונגליונים, כפי שמראה רוזנטל במאמר "על השימוש בספרות החיצונית לקביעת נוסח בספרות חז"ל".

התפתחויות נוספות בנוסח המשנה והתלמודים התרחשו בעקבות הגהות, פרשנויות והוספות שכתבו הגאונים והראשונים, וחדרו לנוסח המקור עצמו. בענף האשכנזי תוקנו פרטים רבים לפי הגהות רש"י או בעלי התוספות, ואילו בענף הספרדי השיע הרמב"ם על נוסח המשנה. חלק גדול מהחריי רות המאוחרות הללו כבר זוהו על ידי הראשונים או ב"שיטה מקובצת". רוזנטל אסף את ההוספות שבי רור כי הן מאוחרות והסביר כיצד השתלשלו, וזאת מתוך עיון מעמיק במקבילות ובכתבי יד.

מאמר יסודי נוסף עוסק ב"עריכות קדומות המ"שוקעות בתלמוד הבבלי", והוא מבקש לתאר היבט נוסף בתהליך עריכת התלמוד, השנוי במחלוקת היסטורית קדומה ביותר. רב שרירא גאון (בבל, המאה העשירית) תיאר את התהוותו של התלמוד כתהליך מתמשך והדרגתי: "ולפום האכי איתוס" פא הוראה דארא בתר דארא עד ראבינא דאיפסקא" [ולפי זה נוספה הוראה דור אחר דור עד רבינא, שנפסקה]. כלומר, הסוגיות השונות הלכו והתגבשו עד דורם של רבינא ורב אשי, שחתמו את עריכת התלמוד. לעומת זאת, רש"י מייחס לרבינא ורב אשי משקל הרבה יותר גדול וטוען שעד ימיהם היו שמועות והלכות מפוזרות, והם "סידרו שמור עות אמוראין שלפניהם, וקבעו על סדר המסכתות כל אחד ואחד אצל המשנה הראויה והשנויה לה". כלומר, התלמוד נוצר בימי רבינא ורב אשי. במחקר מנסים ליישב בין שתי הגישות.

רוזנטל מציג כמה סוגיות שניתן להוכיח את היותן ערוכות עוד קודם שנקבעו על משנה מסוימת. הנה אחת הדוגמאות, אולי למיטיבי לכת: המשנה במסכת שבת דנה בהדרחתו בחמין בשבת של דג בשם "קולייס האיספנין". התלמוד מספר על שני אמוראים שישבו לפני רבי יוחנן בעודו מני מנם. הם דנו על תופעות סביבתיות שונות והציעו להן הסברים, אך אז ננער ר' יוחנן וגער בהם שלא יאמרו דברים שאינם ברורים להם. את תופעת הער פות השמנים בבבל שהם עסקו בה הוא מסביר בכך שהם לא גלו מארצם, בעוד שהעופות בארץ ישראל